

מסורת ומודרנה: התמורות במערכת החינוך בטבריה בשלהי התקופה העות'מאנית

עידו ישראלי

מבוא

תהליכי המודרנה שהתעצמו באירופה במהלך המאות ה־18 וה־19 חוללו שינויים מכריעים בתחומי החברה, הכלכלה, המדע, התרבות ובתחומים נוספים. חלקם נבעו מחידושים טכנולוגיים, וחלקם התפתחו בעקבות רעיונות ותפיסות עולם חדשות. רעיונות אלו התפשטו אט־אט למזרח אירופה ולארצות האסלאם והגיעו גם לארץ ישראל, שבה הקהילות היהודיות שחיו תחת השלטון העות'מאני ניהלו אורח חיים מסורתי.

במחצית השנייה של המאה ה־19 הועלו מעת לעת הצעות להנהגת סדרים חדשים ביישוב היהודי המסורתי כדי לחלצו ממצוקתו. מערכת החינוך הייתה אחת הזירות המרכזיות שבה באו לידי ביטוי תפיסות העולם המגוונות בדבר היחס הרצוי בין ישן לחדש, בין מודרנה למסורת ובין ליברליזם לשמרנות. הרעיונות החדשים היו יצירת שינויים בתוכנית הלימוד המסורתית שנהגה בתלמודי התורה האשכנזיים ובכותאבים הספרדיים. השינויים כללו, בין היתר, לימוד מקצועות חול נוסף על לימודי הקודש, לימוד שפה זרה ולימודי בנות. הצעות אלה עוררו פולמוס ציבורי ביישוב עצמו ובין לבין מגוון גורמים בחוץ לארץ, שהיו מעורבים בקידום הצעות כאלה.

המאבקים על אופיו של החינוך בטבריה השתלבו עם מאבקים דומים שהתנהלו במקביל בקהילות יהודיות בארץ ישראל ומחוצה לה בתקופה זו. את עיקר תשומת הלב תפסה ירושלים, שבה התנהלו מאבקים מרים בין החוגים השמרניים לבין חוגי המשכילים, ואילו טבריה, שהמאבק בה היה חריף ומוחצן פחות, זכתה לתשומת לב מועטה.¹

מאמר זה ממוקד בפעילותה של מערכת החינוך בטבריה מהמחצית השנייה של המאה ה־19 ועד סיומם השלטון העות'מאני, בסוף מלחמת העולם הראשונה; נסקרים בו המשבר שנקלעה אליו מערכת החינוך המסורתית והניסיונות לחולל בה תמורות בהתאם לרוחות המודרנה – בתחילה ללא הצלחה ובהמשך בהצלחה מרובה. סקירה זו, המצטרפת

1. על הפולמוסים בירושלים ראו: פרידמן, תשס"א, עמ' 64-90; שרפשטיין, תשכ"ה, פרק א-ג; קצבורג, 1966.

למחקרים שנכתבו בנושא,² מתבססת בחלקה הגדול על המאגר המקוון 'עיתונות יהודית היסטורית' של הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל אביב, שממנו נדלו פרטי מידע רבים על אודות ההתפתחויות במערכת החינוך שהתחוללו בתקופה הנדונה.

טבריה בשלהי התקופה העות'מאנית

מאז חידוש היישוב היהודי בטבריה בשנת ת"ק (1740), על ידי ר' חיים אבולעפיה, התבסס מעמדה כאחת מארבע ערי הקודש, והיא הייתה אבן שואבת ליהודים ממזרח וממערב, שהתיישבו בה ויצרו בה רוב יהודי יציב. במהלך המאה ה־19 הלך וגדל בהתמדה מספר היהודים בטבריה, ובמפקד שערכה הממשלה בשנת 1911 נמנו בה 3,389 יהודים בעלי נתינות עות'מאנית, שהיו כמחצית מכלל האוכלוסייה היהודית בעיר.³

בראש העדה הספרדית עמד החכם באשי, שייצג את היהודים כלפי השלטון העות'מאני, ובראש העדה האשכנזית, שהייתה מפוצלת לכוללים רבים על פי ארצות המוצא, עמד אב בית הדין. בין העדות התקיים שיתוף פעולה לקידום ענייניה של העיר. מנהיגי שתי העדות ראו בלימוד התורה ערך מרכזי, ועיקר מרצם הופנה לגיוס תרומות לתחזוקת מוסדות הציבור ומוסדות התורה שפעלו בעיר.⁴

בשלהי המאה ה־19 ובתחילת המאה ה־20 החלו מוקמים בטבריה מוסדות שהפיוח רוח חדשה בעיר. סניף בנק אפ"ק נפתח לרווחת התושבים, והוקמו אגודות שפעלו להקמת שכונות חדשות מחוץ לחומה. שינויים חלו גם בדרכי הגישה לעיר, והדבר השפיע לטובה על חיי המסחר והתיירות. סניף של תנועת המזרחי הציונית־דתית הוקם ב־1902, וחבריו היו מעורים בוויכוחים הסוערים שליוו את התנועה הציונית בשנותיה הראשונות.⁵

גם בסביבתה של העיר חלו שינויים, עם הקמתן של מושבות חקלאיות על ידי חברת יק"א, מייסודו של הברון מוריס דה הירש. ראשונה קמה החווה בסג'רה (1899), ואחריה קמו המושבות מסחה וימה (1901), אילניה - על אדמות סג'רה (1902), מלחמיה וביתגן

2. סקירה מקיפה בנושא התפתחות החינוך מופיעה אצל אבישר, 1992, והיא משמשת תשתית לסקירות הבאות. מאמר המתבסס ברובו על סקירתו של אבישר כתב צמרינון, תשמ"ז. פרטים רבים ודיוקים חשובים הוסיף שריד, תשמ"ד, עמ' 143-183.

3. אבישר, שם, עמ' 127. וראו טבלה מפורטת של האוכלוסייה היהודית העירונית בארץ משנת 1800 ועד למלחמת העולם הראשונה אצל ברטל ובן־אריה, 1983, עמ' 292. וראו הפניות לטבלאות של אומדני האוכלוסייה בעיר שהרכיבו חוקרים אצל בן־יעקב, 2002, עמ' 153, הערה 235.

4. על הימנעותם של רבני העיר מלהשתלב בהנהגה המוניציפאלית ראו ביגר, תשמ"ח, עמ' 77.

5. על תנועת המזרחי שפעלה בעיר ראו ישראל, 2019.

(1903).⁶ בשנת 1908 הוקם המשרד הארצישראלי של ההסתדרות הציונית בראשותם של ארתור רופין וסגנו יעקב טהון, והחל גם הוא במיזמים התיישבותיים. בתמיכתו קיבל האזור תנופת פיתוח עם הקמתן של המושבות מצפה וכינרת (1908), החווה הלאומית להכשרת פועלים בכינרת (1908), הקבוצות דגניה (1909) וכינרת (1913) והאחוזות, שהוקמו במימון בעלי הון פרטי, מגדל (1910), פורייה (1911) וביתניה (1913).⁷

ההתיישבות החקלאית בגליל המזרחי עמדה בראשית המאה ה־20 במרכז ההווה התרבותית והאידאולוגית של מחנה הפועלים. כאן נעשו הניסיונות ליישם את הרעיונות הגדולים של התנועה דרך העבודה החקלאית העברית, כיבוש השמירה, הקמת ארגוני פועלים והתיישבות שיתופית, וניסיונות אלו היו השראה להתיישבות העובדת ברחבי הארץ. טבריה שימשה מרכז עירוני לבני ההתיישבות החקלאית, והקשר היומיומי עם סוחרי העיר ופקידי הרשות תרם גם הוא לחדירתן של רוחות חדשות, בייחוד בקרב הצעירים.

רוחות ההתחדשות שנשבו ממוץ לעיר ובתוכה יצרו סדקים במבנה המסורתי של הקהילה היהודית בטבריה, והדבר בא לידי ביטוי גם במערכת החינוך, והיא החלה לעבור שינויים, כפי שיוצג להלן.

מערכת החינוך בטבריה במאה ה־19

"טבריה לתורה" הייתה אמירה שנישאה בפי ראשי העדה הספרדית בהזדמנויות רבות,⁸ ואכן, תלמודי תורה לילדים ובתי מדרש לנערים ולאברכים פעלו בעיר מאז חידוש את ההתיישבות היהודית ר' חיים אבולעפיה בשנת ת"ק (1740), שבבואו אליה ייסד בה בית כנסת.⁹

תלמודי התורה והישיבות היו פזורים ברחבי העיר ופעלו בבתי כנסת, בחצרות ובבתים פרטיים. הילדים הצעירים למדו קרוא וכתוב באמצעות שינון פסוקי התורה והתפילה. לאחר מכן למדו התלמידים מקרא, משנה וגמרא עד גיל בר המצווה. נערים שנמצאו מתאימים ללמוד בישיבה המשיכו את מסלול לימודיהם התורניים והתמקצעו בלימודי התלמוד ובפסיקת ההלכה. לעומת זאת רוב הנערים סיימו למעשה את מערכת הלימודים

6. בן־ארצי, תשמ"ד, עמ' 22-30.

7. על פעילותו של ארתור רופין להקמת חוות אלה ראו גורן, 2005, עמ' 222-227.

8. ראו לדוגמה מכתב לרב חיים נחום אפנדי מאת הרבנים אליוה ילזו, יעקב חי זריון ורפאל ביבאס: "הלא ידוע להדר"ג תפארת עי"ק טבריא לתורה למן היום היוסדה". ארכיון החכם באשי, תיקייה TR/Is-164a,

מסמך מספר 0192.

9. זמרת הארץ, 1820, עמ' י'.

הסדירה ויצאו לסייע בפרנסת המשפחה. הבנות לא קיבלו חינוך פורמלי ולמדו מאם המשפחה את מלאכות הבית ואת ההלכות בתחום חיי המעשה.

מידע חשוב ומפורט על מוסדות החינוך שפעלו בעיר אפשר לדלות מהמפקדים שערך סר משה מונטיפיורי בטבריה במהלך המאה ה־19. מלבד המידע הרב על תושבי העיר, במפקדים תועדו גם מוסדות הציבור והדת שפעלו בקהילות היהודיות. מעיון בשלושת המפקדים האחרונים, שנערכו בשנת תרט"ו (1855), תרכ"ו (1866) ותרל"ה (1875), נראה כי לא חלו שינויים ניכרים במהלך כל אותה התקופה הן בסדרי הלימוד שנהגו בתלמודי התורה הן במקורות המימון שבחול, שלא תמיד היה בהם כדי לכסות את ההוצאות ואת צורכי הלומדים.

בשנת תרל"ה (1875) נמנו שבעה בתי ספר ספרדיים, ולמדו בהם כ־180 תלמידים בכל מיני רמות, החל ב"אותיות וצירוף התיבות וברכות עד התפלה",¹⁰ וכלה ב"גמרא עם פירוש רש"י ותוספות, והרא"ש והר"ן ומהרש"א ומהר"מ ז"ל".¹¹ משך הלימוד היה בין שבע לשמונה שעות ביום, וסגנון הלימוד השתנה מעט ממקום למקום. היו תלמידים אשר "לומדים עם רבן שתי שעות קודם חצות ושתי שעות אחר חצות, ושאר היום לומדים עם הגדול שבהם", והיו אשר "מלמד לומד עם כל אחד מעט וחבריו הדומים לו השומעים".¹² במקביל פעלו תלמודי תורה אשכנזיים, שחולקו על פי הכוללים. לצערנו, מניין הלומדים האשכנזים במפקד של שנת תרל"ה (1875) מטושטש, ועל כן אין בידינו נתונים מדויקים, אולם במפקד של שנת תרט"ו (1855) נמנו 19 תלמודי תורה בכולל וואהלין בלבד, שבהם למדו כ־90 תלמידים! בשלושה תלמודי תורה של כולל רייסין למדו כ־15 תלמידים,¹³ ויש להניח שמספר הלומדים הלך וגדל עם גידול האוכלוסין. גם בתלמודי התורה האשכנזיים נהגה חלוקה לכמה רמות, "מן א' ב' עד חומש" ועד "גמרא ותוספות ומפרשים".¹⁴ על תנאי הלימוד בתלמודי התורה בשנות השמונים של המאה ה־19 אפשר ללמוד מזיכרונותיו של ר' חיים אבולעפיה – נצר לר' חיים אבולעפיה, מחדש היישוב העברי בטבריה במאה ה־18 – שנשא לימים את משרת החכם באשי בעיר:

תלמוד התורה היה קרוי "פּוּתְאָב" [...] והיה מצוי במרתף קבור באדמה. ליד התקרה היה אשנב אחד בגודל של 40X40 ס"מ, שממנו הסתננו האור והאוויר לחלל החדר [...] בימי סגריר היה המרתף חשוך לחלוטין, והיה צריך להדליק את עששית הנפט הקטנה להאיר את שטחו, ולאור

10. מפקדי מונטיפיורי, מפקד 1875, מספר מזהה 9288.

11. שם, מספר מזהה 9282.

12. שם, מספר מזהה 9286.

13. שם, מספר מזהה 5210.

14. שם.

זה היו הילדים מאמצים עיניהם לקרוא בספרים שלפניהם. הישיבה היתה על גבי מחצלאות, ואילו המלמד היה יושב על מזרן ישן וכרים ישנים סועדים את גבו. בקיץ החם היה המתנח בחדר ללא נשוא, עד שהיו ילדים חשים בראשם וכמעט מתעלפים.¹⁵

תנאי הלימוד הקשים, כפי שבאים לידי ביטוי בתיאורו של ר' חיים אבולעפיה, נבעו ממצבה הכלכלי הירוד של הקהילה הספרדית, שהתמודדה עם מגפות חוזרות ונשנות שפקדו את בני העיר ועשו בהם שמות.¹⁶ הדבר השפיע גם על איכותו של הלימוד, ואנשי חינוך שביקרו במקום מתחו עליו ביקורת. כך למשל העיר ר' רחמים יוסף חיים אופלטקה לאחר ביקורו בתלמודי התורה שבעיר בשנת תרל"ו (1876): "הבתי ס' לתשב"ר (תינוקות של בית רבן) בקרתי, ומתנהגים בלי סדרים".¹⁷

הקשיים הכלכליים לא היו נחלתה של העדה הספרדית בלבד. הקהילה האשכנזית הייתה תלויה בכספי החלוקה, ומאחר שהם הידלדלו מאוד בשלהי המאה ה-19, התקשתה הקהילה להחזיק את תלמודי התורה. כך תיאר אברהם ב"ק בקריאה מעל גבי עיתון החבצלת בשנת תרמ"ו (1886):

כי אין מסחר ואין עבודה בעיר הקטנה והבדודה הזאת, ומבקשי עבודה לא ימצאוה, וגם עובדיה בעמלם לא ישבעו, כי שכרה מצער מאד, ולכן רע מאד מצב ענייה ואביוניה, ורע ממנו מצב בתי החסד אשר בקרבה.

תלמוד תורה ירד פלאים, כי אין כל מקום ומוצא להחזקתו, בימים הראשונים עצרו עוד ראשי וממוני הכוללות לעזור עזר מעט לדבר הזה, ועתה בהכשל עוזר נפל גם עזר, כי ירדו כל הכוללות עשר מעלות אחורנית, והחלוקה מתמוטטת והולכת, ואין יד הממונים משגת לכלכל הזקנים האלמנות והיתומים בלחם, ואף כי לעזור להוצאות תלמוד תורה, ולכן רבים מילידי בני ישראל הולכים בטל, ואין איש שם על לב מגודל הלחץ זו הדחק.¹⁸

אם כן, נראה שלדאגה לחינוך הילדים, עם כל חשיבותה, היה מקום נמוך למדי בסדר העדיפויות של הקהילה, שדאגה לכלכלת היתומים והאלמנות ולא הותירה משאבים להחזקת מוסדות החינוך.

15. אבישר, 1992, עמ' 202.

16. על הכולרה בשנת 1865 ראו **המגיד**, שנה יא, גיליון 12, י"ג באדר ב' תרכ"ז (20 במרץ 1867), עמ' 92. על הכולרה בשנים 1875-1876 ראו איגרת מחו"ר טבריה לרבי מקנס: טולדנו, תש"ך, עמ' 171. על מגפת האבעבועות ב-1878 ראו **המגיד**, שנה כב, גיליון 48, ט"ו בכסלו התרל"ט (11 בדצמבר 1878), עמ' 413.

17. אופלטקה, 1876, עמ' 8.

18. ב"ק, "טבריא", **החבצלת**, 5 בפברואר 1886, עמ' 158.

בכסלו תרמ"ט (נובמבר 1888) דיווח עיתון 'הצבי' על תלמוד תורה ספרדי שלומדים בו גם שלושה תלמידים חסידים. תוכנית הלימוד כללה לימודי תנ"ך, גמרא ומפרשים בהוראתם של החכם שלמה חאסין ומשנהו שלמה סיתהון ולימודי לשון וכתב ערבי בהוראתו של סלים אפנדי, סוכן הממשלה בטבריה.¹⁹ היה בכך חידוש גדול הן מצד הנכונות לערב בין שתי העדות במוסד לימודי אחד הן מצד הנכונות לכלול לימודי ערבית בתוכנית הלימודים. עם זאת לא מצאנו ידיעות נוספות על מוסד זה, ופעילותו, ככל הנראה, דעכה לאחר זמן קצר.

שיבות ובתי מדרש

עם סיום ימי לימודיהם בתלמודי התורה - ולעיתים עוד קודם לכן - נאלצו הנערים להפסיק את לימודיהם הסדירים ולסייע למשפחותיהם לשאת בעול הפרנסה. רק מיעוט מהבוגרים המשיכו את לימודיהם התורניים בבתי המדרש שהיו פזורים בעיר והם היו העילית התורנית של העיר. בחמשת בתי המדרש הספרדיים למדו יותר מ-50 אברכים. סדרי הלימוד היו שונים מבית מדרש אחד למשנהו, אך בכלם ניתן מקום של כבוד ללימוד ההלכה. הוצאות בתי המדרש כללו גם "קאפי וסוקאר".²⁰

בחצרו של הרב חיים שמואל הכהן קונורטי²¹ פעל בית מדרש שנקרא על שמו מדרש שמואל וישב בו בית דין: "יושבים בבתי דינים קבועים בשני וחמישי לדון ולהורות בין איש לבין אחיו, אמת ומשפט שלום. ולסדר גיטין וחליצות".²² במקום הייתה גם ספרייה גדולה מעיזבון של הרב קונורטי, שנמנו בה כ-3,000 ספרים "יקרי הערך ראשונים ואחרונים".²³ מחוץ לעיר, על ציון קברו של ר' מאיר בעל הנס, פעלה ישיבת מאיר בת עין, שבה נשאר האברכים ללמוד רצוף כל ימות השבוע, והישיבה סיפקה להם מזונות ומקום ללון. על פי נתוני המפקד סבל מבנה הישיבה מליקויים רבים: "צריך תיקון רצפת אבני השיש, זכוכיות בחלונות, כמה חיזוקים ותוספת ספרים. ואדם שיקדיש עצמו לתיקונים אלה".²⁴ בשונה מהספרדים, שהיו מאוגדים בכלל אחד על שם ר' מאיר בעל הנס, היו האשכנזים מפוצלים לכלולים רבים על פי ארצות המוצא ועל פי השתייכותם לחסידויות. במפקד מונטיפיורי

19. הצבי, 23 בנובמבר 1888, עמ' 3.

20. מפקדי מונטיפיורי, מפקד 1875, מספר מזהה 9176.

21. הרב חיים שמואל הכהן קונורטי (תק"ע-תרל"ג; 1810-1873), נולד באיטליה, ובסביבות שנת תקפ"ז (1827) עלה לארץ ישראל והשתכן בטבריה. הקים בביתו את ישיבת מדרש שמואל, שבספרייתה הגדולה היו כתבי יד נדירים. בשנת תרל"ד (1864) התמנה לרבה של העדה הספרדית בטבריה.

22. מפקדי מונטיפיורי, מספר מזהה 9275.

23. שם, מספר מזהה 9275; מ' פרחי ברוטצוק, המניד, 23 באוקטובר 1867.

24. שם, מספר מזהה 9276.

משנת תרכ"ו (1866) מצוין בית מדרש אשכנזי אחד של כולל רייסין, ששמו מדרש שמואל, ובו למדו כעשרה בחורים ו־20 אברכים. אולם עם ריבוי הפילוגים רבו גם בתי המדרש ומספר הולמדים בהם עלה.²⁵ בשנת תר"ס (1900) נוסדה בחלקו האשכנזי של מתחם קבר ר' מאיר בעל הנס ישיבת אור תורה, ובראשה עמד ר' משה קלירעס, אב"ד של העדה האשכנזית בעיר. הישיבה זכתה לשבחים על סדרי הלימוד הנהוגים בה ועל שקידתם של התלמידים.

בית הספר של המיסיון

אין להתפלא אפוא אם במצב עניינים שבו שתי העדות סובלות מקשיים כלכליים ואין יכולת בידן לפתוח את תלמודי התורה לכלל הילדים, הודיע באביב תרמ"ז (1887) המיסיונר ד"ר טוראנס²⁶ על פתיחת בית ספר לבנות "ללמד חכמה וידיעות שונות בבית ספרו זה חנם אין כסף".²⁷ רבים מההורים לא עמדו בפיתוי, ושלחו את בנותיהם למוסד החדש. הגב' פנטון (Fenton), מיסיונרית שבאה מטורקיה, מונתה למורה, ובמוסד למדו כמה עשרות בנות.²⁸ פתיחת בית הספר של המיסיון גררה מחאה נמרצת מצד הנהגת הכוללות האשכנזיים, וזו הכריזה על איסור חמור לשלוח בנות למוסד זה ואף איימה בביטול מתן כספי החלוקה למי שיעז לעבור על האיסור. לעומת זאת, ההנהגה הספרדית לא ראתה בכך בעיה חמורה כל כך, והעדיפה את חינוך הבנות גם במחיר שמיעת דברי כפירה, ובלבד שיקבלו חינוך הגון ולא יסתובבו בבטלה ברחובות. הגדיל לעשות הרב אהרן בכור אלחדיף, שכהן שנים מספר אחר כך במשרת החכם באשי בטבריה, שיצא לשליחות מטעם העדה הספרדית, ובזמן שהותו בחו"ל השכיר את ביתו לד"ר טוראנס.²⁹ שנה לאחר מכן ניסה המיסיונר יואינג (Juwing) לפתוח בית ספר לבנים, אך דרכו לא צלחה, ובשנת 1893 הוא עזב את העיר.³⁰ ההתנגדות הנחרצת להכנסת רפורמות בחינוך המסורתי יצרה מצבים אבסורדיים. לדוגמה, היעדר מוסד חינוכי יהודי לבנות אילץ את הרוצים לפעול למען עתידן הכלכלי של בנותיהם למצוא חלופות בשדות זרים ולשלוח את בנותיהן לבית הספר של המיסיון,

25. על התפלגות הכוללים ראו אבישר, 1992, עמ' 156-158.

26. דייוויד וואט טוראנס (David Watt Torrance, 1862-1923), היה רופא מיסיונר סקוטי שפעל בטבריה. הוא תרם רבות לפיתוח הרפואה בעיר, ובשנת 1894 הקים בה את בית החולים הסקוטי. למרות החששות והודות למסירותו המקצועית נעזרו בשירותיו הרפואיים רבים מהיהודים. על פעילותו ראו ליווינגסטון, 1925.

27. "עזרת סופרים", המליץ, 5 ביוני 1887, עמ' 1192-1193.

28. שריד, תשמ"ד, עמ' 100; אבישר, 1992, עמ' 202.

29. "עזרת סופרים", המליץ, 5 ביוני 1887, עמ' 1192-1193.

30. שריד, תשמ"ד, עמ' 100.

כפי המתואר בעיתון 'הצבי': "למשל יושבי טבריה שקנאים המה נגד יסוד בתי ספר לא ריגישו כי תועבה עושים החכמים בשלחם בנותיהם לבי"ס של המסיון".³¹
 עוד דוגמה למחירה של השמרנות קשורה ללימודי הערבית. בביקורו בטבריה נדהם מרדכי אדלמן³² לגלות שילדי האשכנזים אינם יודעים קרוא וכתוב בערבית, ועל כן הציע לממן מורה ערבי שילמד את הילדים קריאה וכתובה בערבית, במשך שעה בכל יום. ואולם רבני העדה הטילו חרם על מי שישלח את ילדיו למורה זה, וכך נותרו בני טבריה בבערותם ובקנאותם הדתית.³³

עזרת נידחים לתפארת משה ויהודית

בד בבד עם התפתחותה והתמסדותה של מערכת הכוללים האורתודוקסית, שתמכה בלומדי התורה ודאגה להמשך קיום סגנון החיים המסורתי בארץ ישראל, החלו ניסיונות לשנות את אופייה של החברה ברוח רעיונות המודרנה וההשכלה. בין האישים שהובילו תהליך זה בלטה דמותו של הנדבן האנגלי סר משה מונטיפיורי,³⁴ אשר פעל לחולל שינוי בתוכנית הלימודים במוסדות החינוך ולהתאימה לצורכי הזמן.³⁵
 לציון מאה שנים להולדתו של מונטיפיורי, יזמו כמה פעילים ירושלמים - ניסים בכר,³⁶ אליעזר בן יהודה³⁷ ודב פרומקין³⁸ - את הקמתה של חברת 'עזרת נידחים לתפארת משה

31. הצופה, "על הכל", **הצבי**, 9 באפריל 1897, עמ' 2.

32. מרדכי אדלמן (1847-1922) נולד בליטא ונפטר בברלין. ממיסדי חברת 'למען ציון', שמטרתה הייתה לסייע ליהודים המבקשים לחיות בארץ ישראל. הקים וניהל מרפאת עיניים בירושלים לטיפול במחלת הגרענת (Trachoma), וכן סייע בהקמתם של בית חולים שער ציון ביפו ובית החולים היהודי בצפת. ראו עוד עליו אצל פרידמן, 2001, עמ' 139.

33. הצופה, "על הכל", **הצבי**, 9 באפריל 1897, עמ' 2.

34. סר משה חיים מונטיפיורי (1784, ליבורנו - 1885, רמסגיט) היה נדבן ושתדלן יהודי מאנגליה, שהקדיש את חייו לסייע ליהודים במגוון ארצות. מונטיפיורי זכה להוקרה ולעיטורי כבוד רבים, ובהם תואר אבירות על פעולותיו למען יהודים נרדפים ברחבי העולם. על פועלו ראו ברטל, 1987.

35. על מוסדות חינוך שהוקמו ברוח זו ראו בן אריה, תשל"ט, עמ' 350-365.

36. ניסים בכר (תר"ח-תרצ"א; 1848-1931) היה מורה ואיש חינוך ועסקן בולט, ושימש נשיא ועד העדה הספרדית בירושלים. ממחיי הלשון העברית וממיסדי חברת תחיית ישראל להחיאת השפה העברית כשפה מדוברת.

37. אליעזר בן יהודה (תרי"ח-תרפ"ג; 1858-1922) הוא הדמות המזוהה ביותר עם החייאת הדיבור העברי בארץ ישראל. מיסד ועד הלשון העברית ועורך עיתון 'הצבי' וכתב העת 'השקפה'. פרסם מאמרים רבים נגד שמרנותם הדתית ותלותם בכספי החלוקה של אנשי היישוב הישן, ובשל כך ספג מהם עלבונות והחרמות.

38. ישראל דוב בער פרומקין (תרי"א-תרע"ד; 1850-1914) הוציא לאור את עיתון 'חבצלת' וסייע רבות לעולי תימן להקים משכני קבע בכפר השילוח.

ויהודית'. מטרת החברה הוגדרה כך: "לעזור לפי כוחה לכל עניי אחינו בירושלים, בלימוד מלאכה לצעירי ימים ובהמצאת עבודה או פרנסה לבאים בימים, למען יוכלו לחיות מיגיע כפיהם".³⁹ מלבד עידוד הפרודוקטיביזציה הייתה לחברה מטרה נוספת, והיא הצלתם של העניים מידי המיסיון, שכן בהיעדר פרנסה נאלצו "רבים מהם לבקש עזרה באשר ימצאו, מבלי התבונן למקורה אם לא משחת הנהו".⁴⁰ מסיבה זו זכתה החברה בתמיכתם של כל הזרמים הירושלמיים האורתודוקסיים – אשכנזיים וספרדיים כאחד.

כשנה וחצי לאחר מכן, בקיץ תרמ"ה (1885), בישר עיתון 'הצבי' כי גם בטבריה נפתחה 'חברת עזרת ישראל לתפארת משה ויהודית', "ותכליתה כתכלית חברת נידחים אשר בירושלים".⁴¹ טבריה, שתושביה סבלו מעוני ואנשי המיסיון פעלו בה בחופשיות רבה, ניסתה גם היא ללכת בעקבות ירושלים, בתקווה שלימוד מלאכה יביא תועלת כלכלית ורוחנית לבני הנוער. בית הספר פעל כחמישה חודשים, אך נסגר מ"סבות רבות" שלא פורטו.⁴²

בית ספר עברי לבנות

עוד ניסיון לשנות את סדרי הלימוד המסורתי נעשה בשנת תרנ"ד (1893). כמה משפחות טברניות, ככל הנראה אשכנזיות, הזמינו לעיר את העלמה נחמה דולגיטש מצפת, כדי שתייסד בית ספר שבו תלמדנה הבנות קריאה, כתיבה ודיבור עברי. דולגיטש נענתה לבקשתן, עברה לטבריה והחלה ללמד בנות עברית. על הפולמוס שגרר אחריו מעשה זה דווח בעיתון 'המגיד':

ורעיון תחית הלשון, הרוח הנושבת מהררי ציון בזמננו, החל לפעם בעיר, אך בהודע הדבר לקנאי טבריה, הולכי חשך, אשר ידם רוממה, התגודדו אגדות אגדות ושימו את העיר כמרקחה, ויוציאו את להט החרם מתארו ויחרימו את כל איש אשר יהין לתת את בתו ללמוד שפת עבר (עברית). ובזה לא אמרו עוד די, ויגזרו אומר לקנסם גם בהחלוקה (למנוע מאותן משפחות את כספי החלוקה).⁴³

39. **חבצלת**, 7 בדצמבר 1883, עמ' 2. וראו עוד על פעילותה של חברה זו אצל עראקי קלורמן, תשס"ח, ג, עמ' 215.

40. **חבצלת**, 7 בדצמבר 1883, עמ' 2.

41. **הצבי**, 10 ביולי 1885, עמ' 2.

42. **הצבי**, 11 בדצמבר 1885, עמ' 1.

43. **המגיד**, 9 בנובמבר 1893, עמ' 4.

מתיאורו של הכותב נראה כי עיקר התנגדותם של הכוחות השמרניים לבית הספר הייתה בשל החשש שהרוחות החדשות שיחלו לנשב בעיר בעקבות לימוד העברית יביאו איתן גם את רוחות החילון, אך ללימוד הבנות בבית הספר, שגם בו היה מן החידוש, נראה שלא הייתה התנגדות.

אנשי העיר לא אמרו נואש, ובשנת תרנ"ה (1895), כשנה לאחר כישלון הניסיון הראשון, התארגנו כמה משפחות נכבדות, הפעם ספרדיות, ובראשן ר' שמואל ממן וד"ר רוטשטיין, הרופא החדש שהגיע לעיר, ושוב הזמינו את גברת דולגיטש ללמד עברית את בנות העיר. ואולם גם הפעם הייתה ידם של הקנאים על העליונה, ובית הספר נסגר שוב.⁴⁴ למרות הכישלונות אפשר ללמוד מפרשה זו על הרצון של משפחות מקרב שתי העדות לחולל שינוי במערכת החינוך. מנגד, אפשר ללמוד גם על התנגדותם העזה של הכוחות השמרניים, שבשלב זה הייתה ידם על העליונה.

בתי הספר של אליאנס

המפנה הגדול במערכת החינוך הטבריינית חל בשלהי המאה ה־19 עם הקמת שני בתי ספר של חברת אליאנס הצרפתית, האחד לבנים (1898) והאחר לבנות (1900). כמו בקהילות רבות לוותה גם פתיחתם של מוסדות אלה בפולמוס ציבורי בין הכוחות השמרניים, שכללו את העדה האשכנזית וכמה ממשפחות הספרדים, לבין רבים מבני העדה הספרדית, ובראשם החכם באשי ר' יוסף דוד אבולעפיה, שראו בעין יפה את לימודי החול ותמכו בפתיחת המוסדות. כדי לרכוש את אמונם של בני העיר ולרכך במעט את התנגדותם של האשכנזים, בראש המוסד לבנים הועמד שמואל הוכברג.⁴⁵ הוכברג, יליד בסרביה, העסיק רבנים מקומיים כמורים לעברית, שהייתה שפת הלימוד העיקרית במוסד בשנותיו הראשונות,⁴⁶ אולם לא היה די בצעדים אלה כדי לרכך את התנגדותם של האשכנזים. רוב מוחלט מבין כ־120 התלמידים וכ־300 התלמידות שפקדו את בתי הספר בא משפחות ספרדיות.⁴⁷

44. **הצבי**, 21 ביוני 1895, עמ' 2. מהוכברג מטבריה אל ניגו ממקווה ישראל, 14 במרץ 1898, אצ"מ J 41/225, מובא אצל שריד, תשמ"ד, עמ' 21.

45. שמואל הוכברג (1869-1917) היה מורה ולאחר מכן מנהל במוסדות החינוך של חברת אליאנס בטבריה, פרס ובאיסטנבול. במקביל לעבודתו החינוכית באיסטנבול ערך עיתונים והיה פעיל במפלגת הטורקים הצעירים ומקורב לצמרת המפלגה. תדהר, 1958, א, עמ' 415.

46. ש"ל גורדון, **המליץ**, 20 באוקטובר 1901, עמ' 1.

47. טברי, **הפועל הצעיר**, 13 במרץ 1911, עמ' 13-14; א' בסביטש, **השקפה**, 16 באפריל 1907, עמ' 4.

בבתי הספר הועסקו מורים לעברית. בתחילה הם קיבלו את שכרם מחברת אליאנס, ובהמשך – בשל השינויים שחלו במדיניות המוסדות, בהתאם להשקפת עולמם של המנהלים – מהוועד האודיסאי של חובבי ציון.

הקמת מוסדות החינוך של חברת אליאנס בעיר עודדה גם את פיתוח חיי התרבות. בשנת תרס"ב (1902) התמנה מיכאל אראניאס למנהל בית הספר לבנים של חברת אליאנס. אראניאס, שהיה קשור גם לרעיון הלאומי ולתחיית השפה העברית, הקים בבית הספר ספרייה שכללה ספרים בעברית ובצרפתית, ואף שיועדה לתלמידי בית הספר, הורשו גם תושבי העיר לשאול ממנה ספרים חינם אין כסף.⁴⁸ בחול המועד פסח תרע"א (1911) אף העלו התלמידים הצגה על מכירת יוסף, ואת האירוע כיבדו בנוכחותם ראשי השלטון העות'מאני של הוואלי.⁴⁹ באותה שנה נוסדו בבית הספר שיעורי ערב למבוגרים ללימוד ערבית וצרפתית, וכ־50 מתושבי העיר השתתפו בהם.⁵⁰

פעילותם המבורכת של המוסדות לוותה בפולמוסים שנסבו על מדיניות ההנהלה המקומית ועל צוותי ההוראה, שהוחלפו מעת לעת. הכוחות הלאומיים שבעיר ביקרו את דחיקתה של השפה העברית ומתן הבכורה לצרפתית.⁵¹ על כן, כשכיהנו מנהלים שתמכו בלימוד השפה העברית, דוגמת בני הזוג שמואל וציפורה הוכברג, מיכאל אראניאס ומר כהנוב, הם הפגינו כלפיהם אהדה רבה, ואילו על מנהלים שקידמו את השפה הצרפתית, דוגמת ה' אלנקוה⁵² והגב' סילביה רומנוב,⁵³ נמתחה ביקורת נוקבת על דפי העיתונות.⁵⁴ מן העבר האחר הוטחה ביקורת על מיעוט לימודי הקודש: "אין מה לדבר, טבריה מתפתחת, התלמידים מתפתחים ומשתלמים, ואיזה עולם חדש נפתח לפניהם, עולם של חופש של חרות, ובלי שום שמץ של דת ומוסר."⁵⁵ גם צוטטו אמירות של מורים שאינם יראי שמיים, כמו זו של המורה לעברית ל' יפה: "כי התורה שמסר לנו משה היא רק יפה אבל

48. המשקיף, **מוריה**, 18 במרץ 1912, עמ' 3.

49. חב"ר, **החרות ירושלים**, 28 באפריל 1911, עמ' 2.

50. הטברוני, **החרות ירושלים**, 5 ביולי 1911, עמ' 2.

51. א' בסביטש, **השקפה**, 16 באפריל 1907, עמ' 4.

52. טבריומן, **השקפה**, 15 בינואר 1907, עמ' 3.

53. סילביה רומנוב (?-1866) הייתה בתו של הרב אליהו ששון, יועץ בשירות הברון רוטשילד. בצעירותה נשלחה רומנוב ללמוד בבית הספר להכשרת מורים של ארגון אליאנס בפרז, ובתום לימודיה נשלחה לעבוד בהוראה ובניהול של בתי הספר של רשת אליאנס באדרנה, בחלב, בביירות, בצפת ובטבריה. בשנת 1912 יצאה לגמלאות ושבה לעיר הולדתה חלב, ועבדה בה כמייילדת.

54. לרשימה מפורטת על מדיניותן של מנהלות בית הספר לבנות ראו המשקיף, "מכתבים מטבריה א'", **מוריה**, 27 בפברואר 1912, עמ' 2-3. על מדיניותם של מנהלי ומורי בית הספר לבנים ראו המשקיף, "מכתבים מטבריה ב'", **מוריה**, 18 במרץ 1912, עמ' 2-3.

55. המשקיף, **מוריה**, 18 במרץ 1912, עמ' 3.

לא קדושה".⁵⁶ התוצאה העגומה והבלתי נמנעת מחינוך שכזה הייתה לדעת המבקרים: "והתלמידים נשארים קרח מכאן וקרח מכאן, בלי לאומיות ובלי שום מוסר ודת".⁵⁷ היטיב לתאר את מערכת היחסים האמביוולנטית בין תושבי טבריה הספרדים למוסדות אליאנס ר' רבינו אבולעפיה, נושא משרת החכם באשי, וכך כתב:

יחס הקהל הטברוני לבית ספר כ"ח, לפני המלחמה, היה בכלל, אם לא יחס של חבה והערצה, אבל היה יחס של רצון והסכמה. אי היחס של החבה יצא מזה שלא היה מקום, פחות או יותר, ללמודי דת, שכל הקהל, פה, הם רוצים אותם וחפצים בהם, מפאת רגשותיהם הדתיות. והיחס של הרצון וההסכמה היה, לרגלי אי הסדרים בתלמודי התורה, ומפני הנחיצות שהוכרה והתבלטה אצל כל ההורים, לדאוג לעתיד בניהם במלחמת החיים, ואת זה מצאו די ספוק בבית הספר כ"ח, הנותן לחניכיו כל אותם האמצעים הצריכים לעתידם, בלמוד השפה הצרפתית, העממית-המסחרית, ובלמוד המדעים הנחוצים וכו', אכן – כמו שאמרתי – חסרים היו עדיין למודי הדת הדרושי' לרוב הקהל הטברוני החרד, וחסרה היתה למוד השפה העברית, לאותה הקבוצה הקטנה, אז, שדרשה אותה בכל תקף.⁵⁸

בדבריו שיקף הרב אבולעפיה את היחס החיובי הכללי מצד הציבור הספרדי לבתי הספר המסודרים של אליאנס, והביקורת המרכזית היא בשל מיעוט לימודי היהדות במוסדות אלה. בשנת תרס"ה (1905) פתח ד"ר טוראנס שיעורי ערב ללימודי שפות, והשפה הראשית שנלמדה בהם הייתה אנגלית. נערים ונערות רבים בוגרי תלמודי התורה ובתי הספר של אליאנס הצטרפו לשיעורים אלה, אך השיעורים סיפקו פתרון חלקי בלבד לצורך בהשכלה על-יסודית.

גן חברת עזרה

בחורף 1907 זכתה טבריה לביקורם של מנהלי חברת עזרה הגרמנית, ד"ר פול נתן וד"ר מיטוון. השניים סיירו בבתי הספר ובחדרים שפעלו בעיר, ונפגשו עם המושל ועם החכם באשי ר' אהרן בכור אלחדיף.⁵⁹ שלא כמדיניותה המוצהרת של חברת אליאנס, שפעלה להנחיל את התרבות הצרפתית באמצעות לימודים בשפה הצרפתית, דגלה חברת עזרה

56. המשקיף, מוריה, 18 במרץ 1912, עמ' 3.

57. שם.

58. צילום מכתב מאת ר' רבינו אבולעפיה, 2 ביולי 1919. מובא אצל מיארה, תשע"ב, עמ' 238.

59. טברוני, השקפה, 15 בנובמבר 1907, עמ' 2.

הגרמנית בסיוע לחניכיה להשתלב בחיי הכלכלה בארצות מגוריהם, ולפיכך גרמנית לא הייתה לשון ההוראה במוסדות החינוך שהקימה, אלא שפת המקום – ובארץ ישראל זו הייתה העברית. הביקור עורר תקוות בקרב הכוחות הציוניים שפעלו בעיר, שראו בלימוד השפה העברית מרכיב חשוב בתהליך התחייה הלאומית.⁶⁰ שתי החברות עבדו בדרך כלל בתיאום כדי שלא להיכנס האחת לתחומי השפעתה של חברתה, אולם ראשי עזרה, בהשפעתם של הגופים הציוניים בעיר, סברו כי בטבריה יש כר פעולה נרחב דיו לשני הגופים, ועל כן החליטו להקים במקום גן שיעניק חינוך עברי בלשון עברית.⁶¹

הגן, שנפתח בקיץ 1908, סבל מחבלי לידה מרובים. עוד קודם להקמתו פעלו למנוע את ייסודו מתנגדיו, שכללו את הכוחות השמרניים ולמרבה הפלא גם את הנהלת בית הספר של אליאנס. מנהלת בית הספר לבנות, סילביה רומנוב, ומנהל בית הספר לבנים, אלנקוה, פנו לקיימקאם וטענו כי גן הילדים הוא מוסד ציוני המתחן ברוח המזיקה לענייני הרעיון העות'מאני. ההלשנה עשתה את פעולתה, והמושל נמנע מלתת אישורים להקמת המוסד. רק לאחר מהפכת הטורקים הצעירים והרוח הליברלית שהחלה לנשב באימפריה העות'מאנית הושגו האישורים להפעלתו.⁶²

אולם גם לאחר קבלת האישורים נתקלה פתיחת הגן בקשיים. בעיתון 'הפועל הצעיר' דווח כי רק מעט ממשפחות האשכנזים האמידות רשמו את ילדיהן לגן, ואילו יתר המשפחות האשכנזיות נמנעו מלעשות זאת. גם הספרדים לא גילו התלהבות רבה מייסודו של הגן, ומספר הנרשמים היה קטן: 50 ילדים בסך הכול.⁶³ מנהלת אליאנס, גברת רומנוב, המשיכה בהתנגדותה והפעילה לחץ על הורי התלמידות ששלחו את ילדיהם הצעירים לגן שיוציאו אותם ממנו ואף מנעה את תעודת הגמר מתלמידות שהוריהן לא עשו זאת.⁶⁴ מלבד זאת התעוררו קשיים במציאת גננות מוסמכות. מועמדות למשרה שהגיעו למקום עזבו את העיר בתוך זמן קצר, מי מסיבות בריאותיות, מי מחוסר ידיעת העברית ומי מחוסר התאמה. לכן ניהלו את הגן בשנותיו הראשונות שתיים מבנות העיר, שהיו חסרות ניסיון והכשרה פדגוגית ולא שלטו בשפה העברית – אחת מהן כבת 14.⁶⁵ ואולם אטיאט עלה הגן על דרך המלך, נמצאה מנהלת קבועה שבאה מחיפה, מספר הילדים גדל והם חולקו לשלוש קבוצות, והלשון העברית החלה להישמע בקרב ילדי העיר.

60. שרה וידברג, **השקפה**, 6 בדצמבר 1907, עמ' 2.

61. שריד, תשמ"ד, עמ' 68.

62. **מוריה**, 27 בפברואר 1912 עמ' 3; **מוריה**, 18 במרץ 1912, עמ' 3.

63. **הפועל הצעיר**, 31 באוגוסט 1908, עמ' 19-20.

64. ט"ו, **הפועל הצעיר**, 26 בנובמבר 1908, עמ' 8.

65. טברי, **הפועל הצעיר**, 9 במאי 1911, עמ' 17-18.

שינויים בתלמודי התורה בראשית המאה ה־20

בתי הספר החדשים שהוקמו היו זרז לשינויים גם במוסדות החינוך המסורתיים שפעלו בעיר מקדמת דנא. בקיץ 1908 ייסדו שתי העדות במקביל תלמודי תורה כלליים במתכונות שונות: "האחרונים (=האשכנזים) אספו את החדרים המפוזרים לחצר גדול אחד, וכל מלמד נשאר עם תלמידיו בחדר בפ"ע. לא כן הספרדים אשר עשו כעין בי"ס, ילדים לומדי גמרא לעצמם, לומדי מקרא לעצמם, וכו'. ועד ההנהגה של ת"ת הספרדי מרכב גם מחובבי הספרות החדשה, וכבר הנהיגו לימוד השפה והדבור העברי בהת"ת הזה".⁶⁶

ישיבת אור תורה פרסה את חסותה על תלמוד התורה האשכנזי ושכרה בעבורו חצר גדולה ובה מבנה שחדרו נאים ומרווחים,⁶⁷ ואילו הספרדים החלו בבניית מבנה מרכזי שהתבסס על ארבעה מחסני חנויות צמודים שעל גביהם נבנתה קומה שנייה.⁶⁸ באייר תרע"א (מאי 1911) נחנך המבנה החדש, בן שתי הקומות, ונקרא 'תלמוד התורה הכללי הספרדי'.⁶⁹ את האירוע כיבדו בנוכחותם רבנים ונדבנים ידועים שהתענגו על דברי התורה והברכה שנשאו התלמידים הצעירים. למדו שם יותר מ־200 תלמידים, וליתומים סיפק המוסד לבוש והנעלה ועל פי הצורך גם כלכלה.⁷⁰ מייסד ומנהל תלמוד התורה והרוח החיה שבו היה ר' רפאל ביבאס, שעלה מקזבלנקה והתיישב בטבריה. עם הזמן התברר כי השינויים שדווח עליהם עם הקמת תלמוד התורה לא התקיימו לאורך זמן. הרב ביבאס שמר בקנאות על לימוד התורה המסורתי, והתנגד להוספת מקצועות חול למערכת השעות. הוא אף הצטרף לקריאתם של רבני ירושלים האשכנזים: "שלא יכניסו את בניהם לבתי הספר החדשים מכל המינים, שאין בהם לא תורה ולא יראה. וכל למודיהם הם רק למוזים חיצוניים המטים את בני ישראל מדרכי התורה".⁷¹

שתי החברות, עזרה ואליאנס, התחרו ביניהן על האפשרות לספח אליהן את תלמוד התורה הספרדי.⁷² תוכניתו של מר ראובן הלוי, מנהל בית ספר אליאנס לבנים, הייתה לממן את המוסד על ידי חברת אליאנס ולהקים ועד מיוחד המורכב מנציגי הקהילה, שישגיח על הסדרים ועל הלימודים. התוכנית אף החלה לקרום עור וגידים, אולם הדברים לא הבשילו לכלל ביצוע בשטח.⁷³

66. המודיע, "טבריה", השקפה, 31 ביולי 1908, עמ' 2.

67. ראשי כוללות האשכנזים, "מכתב תודה", חבצלת, 1 ביוני 1908, עמ' 4.

68. צמרון, תשמ"ז, עמ' 42.

69. "טבריה", החרות ירושלים, 31 במאי 1911, עמ' 3.

70. ר' ביבאס, "טבריה לתורה", החרות, 9 באוקטובר 1913, עמ' 4.

71. ר' ביבאס, "קנאה לאמית וקנאה דתית", מוריה, 16 בינואר 1914, עמ' 3.

72. בן שבת, "חיפה – האלאנס והעזרה", החרות ירושלים, 31 במאי 1911, עמ' 2-3.

73. הטברוני, חרות ירושלים, 1 ביוני 1911, עמ' 3.

בית מלאכה לבנות

במרחשוון תרע"א (1910) הקימה אגודת נשים ציוניות ממוסקבה מוסד חינוכי-מקצועי לבנות בטבריה. זה היה חלק מפעילותה של 'חברת הנשים לעבודה תרבותית בארץ ישראל', ארגון שנוסד בקונגרס הציוני השמיני בהאג בשנת 1907, אשר הציב לעצמו כמה מטרות: "חינוך הנערות בפלשתינה והשגת אמצעי קיום עבורן. ייסוד בתי חולים וחינוך אחיות. מלחמה בסחר הנערות"⁷⁴. נשיאת האגודה הייתה הגברת פאני וולפסון, שעסקה כבעלה דוד וולפסון בקידום המפעל הציוני, אך בדגש מיוחד על הצד הנשי שבו.⁷⁵ מארגנת עבודת הנשים בארץ הייתה שרה טהון, אשתו של סגן מנהל המשרד הארצישראלי יעקב טהון, וגם יתר הפעילות היו ברובן נשותיהם של אישים פעילים בתנועה הציונית.⁷⁶ זה היה המוסד החינוכי הרביעי שהקימה החברה בארץ, וקדמו לו סניפים בירושלים, ביפו ובעקרון.⁷⁷ **בית הספר לתחרים** נועד להקנות את מקצוע התפירה לנערות בנות 14-15 ולתת להן אופק תעסוקתי כדי שתוכלנה להתפרנס בכבוד ולהיחלץ ממעגל העוני.

כבר בפתיחתו נמנו במוסד כ־30 בנות, רובן בנות העדה הספרדית, מקצתן כבר נשואות. תוכנית הלימודים כללה גם התעמלות וניקיון, וכיאה למוסד לאומי תפסו לימודי העברית מקום חשוב. בתוך זמן קצר היה אפשר לעמוד על ההבדל בין חניכות בית הספר המקצועי, ששלטו בשפה העברית, לבוגרות אליאנס, מוסד ההשכלה היחיד שנתן עד אז מענה לימודי לבנות. את התוצרים שיצאו תחת ידי הבנות מכרו נשות הארגון ברחבי העולם, ובייחוד בגרמניה, והם אף הוצגו בתערוכות של ארגונים ציוניים ברחבי אירופה.⁷⁸ חיה ברכה צימרמן, ממייסדות יבנאל, תיארה את עבודתה במוסד:

נשלחתי לפתוח בית-ספר למלאכה לבנות. היוזמת היתה גב' שרה טהון [...] בני האשכנזים למדו בישיבות ובני הספרדים למדו מפי "חכמים" וחלק ביקר בבית-ספר "אליאנס", אך הבנות נעזבו לנפשן ללא חינוך עברי או אירופי. לבית הספר נרשמו 40 תלמידות מבתי ספרדים (בנות האשכנזים התביישו במלאכה). השפה השגורה בפיהן היתה ערבית, ומהן שהיו רעולות פנים, וקשה היה לקוות כי נצליח לחנך חומר זה במשך שנים מעטות לבעלות-מקצוע המפרנסות

74. מבטי לישנסקי, מראשי החברה, אל אוטו ורבורג, יו"ר ההסתדרות הציונית, 14 ביולי 1911. אצ"מ, L1/20 (תרגום מגרמנית), מובא אצל שילה, תשס"ז, עמ' 148.

75. **העולם**, 2 באוקטובר 1912, עמ' 27.

76. י' ברזילי, **הצפירה**, 12 באפריל 1912, עמ' 3. עוד על פעילות החברה ראו שילה, תשס"ז, עמ' 148.

77. **הצפירה**, 22 בספטמבר 1911, עמ' 6; **העולם**, 5 במרץ 1912, עמ' 26.

78. **העולם**, שם, עמ' 26-27.

עצמן בכבוד. במסירות ובסבלנות של חבר המורים ובראשם גב' טהון, אשר שמה לה למטרה לפעול למען הבנות המתנוונות מחוסר חינוך בארץ, הגענו לתוצאות משמחות.⁷⁹

בשנת 1912 הגיע בית הספר למלאכה לשיא התפתחותו. במקום למדו כ־50 תלמידות, ונעשו מאמצים להכשיר אותו לקליטת 25 נערות נוספות,⁸⁰ אך עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נסגר בית הספר.⁸¹

עוד מפעל חינוכי־מקצועי שתמכה בו חברת הנשים לעבודת התרבות בארץ ישראל הייתה החווה החקלאית להכשרת נערות לעבודה בחקלאות שהוקמה בסביבות טבריה, בסמוך למושבה כנרת. הארגון מימן את הוצאות החכירה וההוצאות השוטפות, אולם למעשה חנה מייזל⁸² היא שקבעה את המדיניות. שאיפתה של מייזל הייתה להרחיב את מעגל הבנות בחווה גם לבנות טבריה כדי לחנכן לעבודה חקלאית ולניהול משק הבית.⁸³ ואומנם בעיתון 'הצפירה' דווח באביב תרע"ב (1912) כך: "כבר נמצאו אחדות בין בנות טבריה שנפקחו עיניהן לראות את כל הטוב והנועם שבעבודת השדה וגם הנה מתלמדות לעבוד".⁸⁴

בתי הספר העבריים

בניסן תרע"ז (אפריל 1917) גורשו יהודי תל אביב ויפו מביתם בהוראתו של המושל העות'מאני גמאל פאשה.⁸⁵ ועד ההגירה בראשותו של מאיר דיזנגוף גילה תושייה רבה ופעל להעברתם ולקליטתם של המגורשים במושבות יהודה והגליל. לטבריה הגיעו יותר מ־1,200 נפשות, והצטרפו לתושבים שסבלו גם הם בשנות המלחמה מרעב, ממחלות וממצוקות רבות.⁸⁶ אשר ארליך,⁸⁷

79. פלדמן, 1955, עמ' 267-268.

80. שריד, תשמ"ד, עמ' 156.

81. יציב, "מכתב מטבריה", **אחדות**, 20 בנובמבר 1914, עמ' 35.

82. חנה מייזל שוחט (1883, גרודנו - 1972, נהלל) הייתה מחלוצות העלייה השנייה וממייסדות ומנהיגות תנועת הפועלות בארץ ישראל. על פועלה הרב ראו כרמל־חכים, תשס"ח.

83. שילה, תשס"ז, עמ' 151.

84. ' ברזילי, **הצפירה**, 12 באפריל 1912, עמ' 3.

85. אלרועי, תשס"ו, עמ' 137-138, וראו מקורותיו שם בהערה 6.

86. שם, עמ' 143.

87. אשר זליג ארליך (1878, אוקראינה - 1952, תל אביב) היה איש חינוך, מאנשי העלייה השנייה. עבד בארץ ובחו"ל כמורה וכמנהל בתי ספר, נמנה עם מייסדי הסתדרות המורים ועם מקימי התיאטרון העברי בארץ. עוד על פועלו ראו עוגן, תשי"ט.

מזכיר התאחדות המושבות בגליל⁸⁸; הוא שיזם את הקמתם של שני בתי ספר לילדי המגורשים, והוא גם שניהל את בית הספר לבנים במקביל לעמיתו א' יפה, שניהל את בית הספר לבנות. אלה היו בתי הספר העבריים הראשונים שפעלו בעיר.

בהיעדר מבנה מסודר נאלצו המורים לנוע בין כיתות הלימוד שהיו פזורות בכמה חדרים, ברחבי העיר העתיקה. בתי הספר אומנם יועדו מלכתחילה לילדי המגורשים, אך למעשה הצטרפו אליהם רבים מילדי טבריה, ואף הם ספגו חינוך עברי והשפיעו על חדירת השפה העברית לבתי טבריה. בתי הספר העבריים המשיכו לפעול גם לאחר שיבת המגורשים לביתם.⁸⁹

סיכום

בראשית המחצית השנייה של המאה ה־19 תויגה טבריה כעיר המגדלת תלמידי חכמים, או כפי שכתבו שד"ריה, "טבריה לתורה". ואומנם שתי העדות, האשכנזית והספרדית, הקימו תלמודי תורה ובתי מדרש שפעלו בעיר והעניקו חינוך תורני מסורתי לילדיה ולנעריה. המגפות הרבות שפקדו את טבריה הרעו את מצבן הכלכלי של שתי הקהילות, ואילצו את מנהיגיהן להקצות ממון לתמיכה ביתומים ובאלמנות שסבלו חרפת רעב. הקצאות אלו באו על חשבון תחזוקת מוסדות החינוך, והם הלכו והידלדלו.

את המצוקה הכלכלית ניצל המיסיון, ופתח מוסד חינוכי חינוכי לבנות. לעומת האשכנזים, שהחרימו מוסד זה, משפחות ספרדיות רבות שלחו את בנותיהן ללמוד בו. הייתה בכך פריצת דרך בתחום חינוך הבנות, שעד אז הוכשרו לעבודות משק הבית ולא זכו להשכלה ממוסדת ומסודרת. במהלך שנות התשעים של המאה ה־19 נעשו כמה ניסיונות לפתוח מוסדות חינוך נוספים לבנות, אך הם כשלו בשל התנגדות הכוחות השמרניים שבעיר.

השינוי החשוב ביותר, שהיה בסיס איתן לשינויים שבאו בעקבותיו, היה פתיחת בתי הספר של חברת אליאנס לבנים ולבנות בתחילת המאה ה־20, למרות חיצו הביקורת שהפנו כלפיו תומכי החינוך הלאומי שעמדו על כבודה של העברית מחד גיסא והכוחות השמרניים שעמדו על כבודה של הדת מאידך גיסא. גם כאן בני העדה הספרדית הם ששלחו את ילדיהם למוסדות החדשים, ואילו האשכנזים נמנעו מכך בשלבים הראשונים. בתי הספר של אליאנס מיסדו את החינוך לבנות, שנעדר עד אז מהחינוך המסורתי, וטיפחו לימודי מקצוע ושפות זרות שאפשרו לבוגרים להשתלב בשוק העבודה בעיר

88. על הקמתו של משרד התאחדות המושבות במלחמת העולם הראשונה ועל פעילותו ראו פלדמן, 1955,

עמ' 315, 330, 333.

89. אבישר, 1992, עמ' 205.

ומחוצה לה. בהמשך למגמה זו נפתח לאחר קשיים רבים גן ילדים של חברת עזרה, והושם בו דגש על לימוד השפה העברית. השפעתם של מוסדות חדשים אלה חרגה מתחום החינוך והעשירה גם את עולמם התרבותי של המבוגרים, והם הצטרפו ללימודי הערב ושאלו ספרים מספריית בית הספר. שינויים אלה השפיעו במעט גם על תלמודי התורה המסורתיים, שסבלו מאיסדרים רבים, ובשתי העדות איחדו את תלמודי התורה המרובים תחת קורת גג אחת. ואולם שינויים אלה לא עסקו בתוכני הלימוד ובשיטות ההוראה המסורתיות, שהמשיכו לנהוג בהם.

במהלך כל התקופה הנידונה לא ניתן מענה הולם לחינוך העל־יסודי! מעטים מהבנים בוגרי תלמודי התורה המשיכו את לימודיהם בישיבות ובבתי המדרש, ואילו רוב הנערים השתלבו בעסקי המשפחה ונשאו גם הם בעול הפרנסה. הצורך במוסד חינוכי על־יסודי הורגש ביתר שאת בקרב בוגרי ובוגרות בתי הספר של אליאנס, שלא מצאו מענה הולם בעיר להמשך לימודיהם הכלליים, ומקצתם בחרו לעזוב את העיר כדי להמשיך ולרכוש השכלה במקומות אחרים בארץ ואף מחוצה לה.

הגעת כ־1,200 ממגורשי תל אביב יפו לעיר, במהלך מלחמת העולם הראשונה, ופתיחת בית ספר עברי לילדיהם, שאליהם הצטרפו גם בני העיר, הייתה ציון דרך נוסף בפיתוחה של מערכת החינוך ובהצטרפותה למערכת החינוך הארצית, שהייתה גם היא בשלבי התהוותה הראשונים.

רשימת קיצורים ומקורות

- אבישר, 1992
- אופלטקה, 1876
- אלרועי, תשס"ז
- ביגר, תשמ"ח
- בן־אריה, תשל"ט
- בן־ארצי, תשמ"ד
- בן־יעקב, 2002
- ברטל, 1987
- ברטל ובן־אריה, 1983
- גורן, 2005
- זמרת הארץ, 1820
- טולדנו, תש"ך
- ישראלי, 2019
- כרמל־חכים, תשס"ח
- ליווינגסטון, 1925
- מיארה, תשע"ב
- מפקדי מונטיפיורי
- עוגן, תשי"ט
- ע' אבישר, **טבריה – עיר כינורות**, ירושלים 1992.
- רי"ח אופלטקה, **מסעי היר"ח באה"ק תובב"א**, ירושלים 1876.
- ג' אלרועי, "גולים בארצם? פרשת מגורשי תל־אביב ויפו בגליל התחתון, 1917-1918", **קתדרה** 120 (תשס"ו), עמ' 137-138.
- ג' ביגר, "העיריה היהודית הראשונה בארץ", **אריאל** 54-53 (תשמ"ח), עמ' 77.
- י' בן־אריה, **עיר בראי תקופה – ירושלים החדשה בראשיתה**, ירושלים תשל"ט.
- י' בן־ארצי, **תכנון והתפתחות המערך הפיזי של המושבות העבריות בארץ ישראל 1882-1914**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ד.
- מ' בן־יעקב, **עלייתם והתיישבותם של היהודים המערביים בארץ ישראל במאה הי"ט**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים 2002.
- י' ברטל (עורך), **משה בדורו: על משה מונטיפיורי ופעליו**, ירושלים 1987.
- י' ברטל וי' בן־אריה (עורכים), **ההיסטוריה של ארץ־ישראל – שלהי התקופה העות'מאנית (1799-1917)**, ירושלים 1983.
- י' גורן, **ארתור רופין – חייו ופעלו**, ירושלים 2005.
- י' בירב בן חיים, **זמרת הארץ**, ליוורנו 1820.
- י"מ טולדנו, **אוצר גזנים**, ירושלים תש"ך.
- ע' ישראלי, "לאומיות, חינוך ולימוד עברית – פעילות האגודה הציונית בטבריה", **עת־מול** 260 (2019), עמ' 9-12.
- א' כרמל־חכים, **שלהבת ירוקה: חנה מיזל – מפעל חיים**, רמת אפעל תשס"ח.
- W. P. Livingstone, *A Galilee Doctor: Being a Sketch of the Career of Dr. D. W. Torrance of Tiberias*, London 1925.
- ש' מיארה, **גאוני משפחת אביחצירא**, חיפה תשע"ב.
- האתר המקוון של מפקדי מונטיפיורי: <https://www.montefioreendowment.org.uk/censuses/>
- י' עוגן, **אשר היה**, תל אביב תשי"ט.

- עראקי קלורמן, תשס"ח
 פלדמן, 1955
 פרידמן, תשס"א
 צמריון, תשמ"ז
 קצבורג, 1966
 שילה, תשס"ז
 שריד, תשמ"ד
 שרפשטיין, תשכ"ה
 תדהר, 1958
- ב"צ עראקי קלורמן, יהודי תימן – היסטוריה, חברה, תרבות, רעננה תשס"ה-תשס"ח.
 עבר הדני (א' פלדמן), ההתיישבות בגליל התחתון: חמישים שנות קורותיה, רמת גן 1955.
 מ' פרידמן, חברה במשבר לגיטימציה – היישוב הישן האשכנזי 1900-1917, ירושלים תשס"א.
 צ' צמריון, "התפתחות החינוך בטבריה", מטוב טבריה 4 (תשמ"ז), עמ' 39-57.
 נ' קצבורג, פולמוס החינוך בישוב הישן, ירושלים 1966.
 מ' שילה, אתגר המיגדר: נשים בעליות הראשונות, רעננה תשס"ז.
 ד' שריד, התמורות ביישוב היהודי בטבריה בתקופת העליה הראשונה והשנייה (1882-1914), עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בראילן, רמת גן תשמ"ד.
 צ' שרפשטיין, תולדות החינוך העברי בארץ ישראל: מראשית הישוב החדש עד תקומת המדינה, ירושלים תשכ"ה.
 ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו, תל אביב 1958.